

INCLUSIEF HUMANISME

Door: Prof. dr. Peter Derkx*

Peter Derkx, hoogleraar humanisme en levensbeschouwing, doordenkt in deze bewerkte versie van zijn lezing bij de opening van het academisch jaar, het humanisme in zijn exclusieve en inclusieve vorm. Doet een levensbeschouwing als het humanisme er goed aan zich af te grenzen? Of juist eerder haar waarden ook in andere levensbeschouwingen en godsdiensten te vinden? Welke consequenties heeft dit voor studenten en docenten aan de Universiteit voor Humanistiek?

1. 'Inclusief humanisme' is een uitdrukking die Jan Hein Mooren en ik gebruikt hebben in de titel van een artikel dat wij in 1996 publiceerden (Derkx & Mooren, 1996). Kort gezegd gaat het er hierbij om, dat humanistische kerngedachten zich niet alleen ophouden binnen de lidorganisaties van de Humanistische Alliantie, maar ook gehuldigd worden en praktisch doorwerken binnen christelijke kerken, islamitische moskeeën, boeddhistische sangha's, enzovoorts. Maar 'inclusief humanisme' kan ook verwijzen naar een ruimdenkende omgang van humanisten met de variatie aan stromingen binnen het humanisme, bijvoorbeeld op de Universiteit voor Humanistiek, waar de humanistische geestelijke verzorgers worden opgeleid. Ten slotte, toen ik deze zomer het nieuwste boek (Pinxten, 2007a) las van Rik Pinxten, voorzitter van de Vlaamse Humanistisch-Vrijzinnige Vereniging, viel mij op dat hij hartstochtelijk pleit voor 'inclusief humanisme' in weer een andere, een derde betekenis. Kortom, het is de moeite waard om te proberen helder te krijgen wat we onder 'inclusief humanisme' willen verstaan.

Vooraf wil ik opmerken dat 'inclusief humanisme' weliswaar staat tegenover 'exclusief humanisme', maar dat niet bij voorbaat duidelijk is naar welk

van beide onze voorkeur moet uitgaan. Op de markt van chique producten is 'exclusiviteit' een aanprijzing en in die zin zouden we misschien voor 'exclusief humanisme' moeten kiezen. Ik zal hier straks nog een slotopmerking over maken.

2. Eerst een explicatie van de drie vormen van 'inclusief humanisme', waarbij ik begin met de wereld, dan inzoom op Nederland en ten slotte stil sta bij het humanisme op de Universiteit voor Humanistiek. Welnu, Rik Pinxten is van oordeel dat de wereld zich na de dekolonisatie en na de Koude Oorlog in een grondig en onomkeerbaar veranderingsproces bevindt, een 'diepe transitie' zoals hij het noemt. Ik citeer: *We leven in een overgangperiode van een godsdienstgestuurde naar een seculiere wereld, een overgang van een mono-culturele naar een diverse samenleving, een overgang ook van een korte suprematie van het Westen (amper vijf eeuwen) naar een wereld waarin het Westen al gauw slechts een van de grotere spelers zal zijn, maar evengoed door andere machten kan gereduceerd worden tot een tweederangspositie.* (Pinxten, 2007a: 58)

China, India, Brazilië en andere landen worden steeds machtiger. De economische, militaire, politieke en culturele dominantie van de witten, van

het rijke Westen of het rijke Noorden van de wereld loopt ten einde. Het Westen zal rijkdom en macht gaan inleveren. De westerse wetenschap en vooral technologie gaan door de wereld te veroveren en worden overgenomen, maar de zingevingsvoorstellen en de maatschappelijke en culturele projecten van de westerse traditie worden helemaal niet omarmd door de rest van de wereld. Vaak integendeel. Pinxten benadrukt dat dit een grote omschakeling vereist in het denken van Europeanen. *De gemiddelde westerling denkt nog steeds dat hij of zij in de tijd voorloopt op de rest van de wereld.* (idem: 15)

Dat denkpatroon moet veranderen, vindt Pinxten. Het is aan ons om hier en nu verstandig en medemenselijk te anticiperen op het suprematieverlies van het Westen, of om als cowboy in het rond schietend ten onder te gaan. Westerlingen, ook vrijdenkers en humanisten, moeten leren vergelijkend te denken. Het is niet zo dat Nederlanders, Vlamingen, Europeanen, *White Anglo-Saxon Protestants* of reëel bestaande humanisten altijd universeel houdbare of goed gefundeerde inzichten hebben en de anderen cultureel bepaalde en gelimiteerde inzichten. Ook westerlingen hebben vooral cultureel gevormde opvattingen en handelingsrepertoires voortgebracht. Zij hebben een manier om tegen de wereld aan te kijken en er zijn andere manieren. Nu is het niet zo dat Pinxten kiest voor een cultureel relativisme waarin alle opvattingen hem om het even zijn. Het vergelijkende denken is niet vrijblijvend. *A priori* zijn er geen beste standpunten, maar uit de empirisch geïnformeerde vergelijking kunnen wel conclusies getrokken worden. Er zijn drie beginselen, humanistische beginselen, die volgens Pinxten belangrijke bijdragen zijn van de westerse beschaving aan de wereld: ten eerste een kritische, ook zelfkritische methodische houding; ten tweede de tot natuurlijke houding geworden overtuiging dat twijfel en feilbaarheid een fundamenteel onderdeel is van de menselijke conditie, en ten derde de institutionele vormgeving – onder meer in mensenrechtenverdragen - van de idealen van

de Franse Revolutie: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Dit derde beginsel, met name het nog prille project van de mensenrechten, is volgens Pinxten een belangrijke kans voor de mensheid. Maar, en ik citeer hem nu uitgebreid: *Tegelijk moet onderzoek verricht worden naar dit instrument: het is opgezet en uitgedacht door westerse juristen en politici en drukt in die zin inderdaad de waarden, de mens- en maatschappijvisie en de kennishouden van vooral één culturele traditie uit. De idee van een 'burger' die samenvalt met een lichaam, een verstand, een gevoels- en wilspersoon, een geweten en een politieke entiteit is een typisch westerse constructie. De unieke en prioritaire hechting van rechten aan die constructie, en niet aan clans, families, volkeren of andere eenheden, is een keuze die grote implicaties heeft. In elk geval kunnen we stellen dat er goede redenen zijn om het individu als focus te nemen (...)* Toch kan men verder onderzoeken hoe andere combinaties dan de specifieke westerse configuratie kunnen aanvaard worden, zonder de focus op individuen als rechtspersoon los te laten. Kan het familierecht – zoals in Marokko – gehanteerd worden, samen met het respecteren van de individuele focus?(...) Dit soort onderzoek is nodig voor een meer universele basis voor de mensenrechten dan de huidige. (idem: 44-45)

Het echt universeel aanvaarden van de mensenrechten wordt meer geholpen door dit soort onderzoek dan door pogingen om het met machtsmiddelen af te dwingen. Ik denk, dat dit voorbeeld goed aangeeft hoe Pinxten enerzijds van mening is dat we als menselijke soort heel grondig een en met elkaar verbonden zijn, en hoe hij anderzijds van mening is dat we cultureel letterlijk allemaal als individuen en als groepen van elkaar verschillen. De mentaliteitsverandering waar hij bij westerlingen, ook bij vrijdenkers en humanisten, voor pleit, gaat heel centraal daarom: eenheid in verscheidenheid, in *pluribus unum*. Pinxten schrijft in deze context dat het noodzakelijk is om de overstap te maken van een 'arrogante rationalistische vrijzinnigheid' naar een 'inclusief vrijzinnig -humanistische houding' (idem: 49, 62, 67). Dat wil volgens

hem zeggen, ik citeer nog een keer: *we moeten steeds de effecten van onze keuzen op de hele mensheid en op toekomstige generaties voor ogen houden. Zo niet, dan genereren we uitzichtloze armoede en pijn, naast onbeheersbare en gewelddadige conflicten binnen en buiten de grenzen die we zelf opstellen - nationale, culturele of religieuze grenzen, dat maakt niets uit. Dat impliceert niet dat geen keuzen kunnen gemaakt worden die enkel of vooral lokaal relevant en werkzaam zijn. Ik beweer het tegendeel. Dat betekent wel dat die keuzen in een globale visie moeten passen, volgens het principe think globally, act locally (idem: 71).*

'Inclusief humanisme' betekent dus: buiten de grenzen denken en handelen, uit het eigen hokje stappen, proberen zich in medemenselijke redelijkheid in de positie van de ander te verplaatsen, in principe elke ander, mondiaal, en dan vervolgens praktisch handelen in de eigen lokale situatie, binnen de organisaties en verbanden waarin dat persoonlijke handelen verschil maakt. Ik denk dat dit soort inclusief humanisme – Pinxten noemt het zelf ook wel 'kosmopolitisch' humanisme – goed aansluit bij het Nederlandse humanisme en het humanisme van de Universiteit voor Humanistiek (UvH) in het bijzonder. De Humanistische Alliantie organiseerde niet voor niets op 18 oktober 2008 in Rijswijk het festival 'Humanisten bijEEN' onder het motto 'Samen strijden voor mensenrechten' (zie www.human.nl). De UvH heeft sinds kort een onderzoeksproject 'Burgerschap in de Interculturele Samenleving' en al enige tijd langer, gesteund door Hivos, zijn 'Instituut Kosmopolis'. En begin juni kon ik in Washington D.C. op het congres van de *International Humanist and Ethical Union* (IHEU) constateren dat de strijd voor de mensenrechten, wereldwijd, een speerpunt is van de internationale humanistische beweging.

Het is wel zo, dat Rein Zunderdorp, de voorzitter van het Humanistisch Verbond, zich onlangs in het *Tijdschrift voor Humanistiek* nogal kritisch heeft uitgelaten over de (mede) door Pinxten ingenomen

positie. (Braeckman, et al., 2007, Pinxten, 2007b, Zunderdorp, 2007) Ik heb alles nog eens nagelezen en ken nu ook het boek van Pinxten. En mijn conclusie is, dat de waarheid toch wel in het midden ligt. Enerzijds gaat Pinxten nogal provocerend te werk. Hij spreekt over 'arrogante vrijzinnigen' en 'domme atheïsten' die hun gesloten visie willen opdringen aan alle andere mensen die het gewoon mis hebben. Dergelijke provocerende uitdrukkingen zetten licht aan tot misverstand. Zo ook hier. Zunderdorp verzet zich, en ook met enig recht, tegen de karikatuur die van de hoofdstroom van het Nederlandse humanisme wordt geschetst, maar het is niet juist dat Pinxten de idealen van de Verlichting zou laten vallen en kiest voor cultureel relativisme. Hij kiest juist heel nadrukkelijk voor Verlichtingsideal en benadrukt het mondiale belang van wat hij het 'Europese project' noemt en van de op het individu gerichte mensenrechten. Maar Pinxten vindt dat te veel vrijdenkers en humanisten vanuit diezelfde uitgangspositie niet meer echt open staan voor een dialoog met mensen uit andere delen van de wereld, andere culturen en andere levensbeschouwingen. Ze eisen bij voorbaat, voordat het tot een gesprek en interactie is gekomen, al hun axiomatische gelijk op en sluiten andere mensen uit van de kring van redelijke wezens. Wie kan ontkennen dat er spraakmakende humanisten zijn die 'de islam' definiëren door een aantal 'achterlijke' standpunten aaneen te rijgen en die van mening zijn dat voor zover moslims zich redelijk opstellen, ze de islam vaarwel hebben gezegd? (Derkx, 2004) Ik weet niet of dat soort humanisten in Vlaanderen meer voorkomt dan in Nederland, maar in een dergelijke context pleit Pinxten voor een 'inclusief' of 'kosmopolitisch' humanisme. En ik denk dat Zunderdorp daar niet ver vanaf staat.

3. Een tweede vorm van 'inclusief humanisme' betreft de verhouding tot de godsdiensten en religies. Dit inclusief humanisme heeft alles te maken met de ontwikkeling van het humanisme in Noord-

west-Europa en Nederland in het bijzonder. Ik denk dat men dit het beste kan begrijpen tegen een historische achtergrond. Het humanisme van Erasmus, Coornhert, Montaigne, Hume, Voltaire, Lessing, Van Vloten, Allard Pierson, Multatuli, Jan Hoving en zelfs van Leo Polak en Jaap van Praag is een humanisme, dat zich ontwikkeld heeft in een door en door christelijke context. Het humanisme is ontstaan binnen een christelijke cultuur en in reactie daarop. Zo heeft zich een levensbeschouwelijk humanisme ontwikkeld dat godsdienstkritiek centraal stelde. Maar godsdienstkritiek kan leiden tot het verlaten van de godsdienst of tot heroriëntatie en verbetering van de godsdienst. (Derkx, 1998): 25-30) In feite zijn er vanaf 1860 in Nederland twee vormen van humanisme ontstaan, humanisme buiten de godsdienst en humanisme binnen de godsdienst. Het humanisme dat zich definieert als principieel ongodsdienstig sluit christenen en ook moslims uit van het humanisme. Maar als men inhoudelijk goed kijkt, ziet men volgens mij dat veel belangrijke humanistische waarden en gedachten ook onder 'ongebonden spirituelen', overtuigde christenen en moslims voorkomen. (Kronjee & Lampert, 2006): 177)

Het is een centrale humanistische gedachte dat levensbeschouwingen mensenwerk zijn, werk van mensen in veranderende omstandigheden. Niet alleen humanisme is altijd werk in uitvoering, ook godsdiensten en religies kunnen meegaan met hun tijd. In deze context betekent 'inclusief humanisme' dat men humanisme opvat als een levensbeschouwing die inhoudelijk niet alleen te vinden is buiten godsdiensten, religies, kerken en dergelijke, maar ook daarbinnen. Deze inclusieve opvatting van humanisme maakt deel uit van het beleid van de Universiteit voor Humanistiek. Humanisme is dan een levensbeschouwing die enerzijds staat naast en soms tegenover andere levensbeschouwingen en die anderzijds ook voorkomt als ondogmatische variant van 'andere', al dan niet religieuze levensbeschouwingen. Dat betekent dus dat

grote aantallen christenen, joden, moslims, boeddhisten, hindoes en geïnteresseerden in *The Secret* geen humanist zijn, maar veel andere christenen, joden, moslims enzovoorts wel. Het hangt er maar helemaal vanaf hoe begrippen als 'God', het 'goddelijke', 'openbaring', 'spirituele energie', 'Zelf', 'goeroe' en 'reïncarnatie' door mensen worden geïnterpreteerd en gebruikt. (Abû Zayd, 2005, Derkx, 2005)

4. De Universiteit voor Humanistiek vindt het inclusieve in de zin van het kosmopolitische humanisme van groot belang. Het inclusieve humanisme dat zowel buiten als binnen 'andere' levensbeschouwingen te vinden is, is in het beleid van de UvH opgenomen. Aan de Universiteit voor Humanistiek is echter, zo stel ik voor, nog een derde vorm van 'inclusief humanisme' van belang. Het humanisme van de docenten en studenten aan de UvH is altijd gevarieerd geweest. Er zijn tal van varianten van humanisme en iemands opstelling wordt op de UvH niet snel als niet-humanistisch aangemerkt. Verschillende vormen van humanisme moeten elkaar dulden en zo hoort het ook gezien zowel het humanistische als het academische karakter van deze instelling. Het ligt voor de hand dat telkens rond de driehonderd vijftig individuen niet hetzelfde denken over humanisme, zingeving en humanisering.

Aan een universiteit hoort het vrije onderzoek voorop te staan en kan het beargumenteerd zoeken naar waarheid baat hebben bij een dergelijke diversiteit met een minimum aan uitsluiting. En aan een humanistische instelling ligt een grote mate van verdraagzaamheid en onderling respect voor de hand. Maar de UvH is een universiteit op levensbeschouwelijke grondslag, op humanistisch -levensbeschouwelijke grondslag. Dat betekent toch dat er grenzen zijn aan de variatie? Een belangrijk punt mag hier niet vergeten worden. De UvH heeft er kort na haar oprichting in 1989 uitdrukkelijk voor gekozen haar studenten bij de toelating en bij het afstuderen niet te toetsen op het

onderschrijven van een humanistische levensbeschouwing. Studenten worden uitdrukkelijk geconfronteerd met humanisme en worden geacht een beargumenteerde positie te bepalen ten opzichte van humanisme, maar die positie hoeft niet op een onderschrijven neer te komen. Iemand die aan de UvH studeert moet het normaal vinden en respecteren dat het humanisme onder de levensbeschouwingen die aan de orde komen de meeste en de centrale aandacht krijgt, maar verder heeft die student heel veel vrijheid. Een UvH-studente krijgt dus veel humanisme voorgeschoteld in een studie die zich richt op zingeving en humanisering, maar hoeft zelf geen humaniste te zijn. De andere kant van deze keuze is, dat afgestudeerde humanistici die bij een humanistische organisatie willen gaan werken, er rekening mee moeten houden dat die organisatie wél via een of andere procedure hun humanistische gezindheid zal willen toetsen. Aan de UvH hoeft dus niet iedereen humanist te zijn. Voor verschillende categorieën medewerkers ligt dat trouwens weer gedifferentieerd anders dan voor studenten. Ik vind zelf bijvoorbeeld dat de hoogleraar 'Humanisme en levensbeschouwing' aan de UvH wel humanist moet zijn.

5. De humanismeopvatting aan de UvH is heel ruim, heb ik gezegd. Er zijn veel varianten van humanisme op de UvH en die lopen uiteen van atheïstisch naar agnostisch naar religieus, van sterk ethisch naar sterk ontologisch, van primair op zingeving naar primair op humanisering georiënteerd. Is het humanisme aan de UvH dan onbegrensd? Nee. Als ik zeg dat niet iedere student aan de UvH humanist hoeft te zijn, dan veronderstelt dat al een humanismeconcept. In de toelichting op de missie van de UvH wordt humanisme omschreven, ik citeer: *als een open levensbeschouwing gekenmerkt door dialoog, en als een kritische en vernieuwende beweging die de autonome en verantwoordelijke rol van de mens in de vormgeving van zijn bestaan erkent. Humanisme staat voor waarden als vrijheid en zelfbeschikking, rechtvaardigheid, gerechtigheid en solidariteit,*

duurzaamheid, verdraagzaamheid, waardering voor diversiteit en eerbied voor de menselijke waardigheid. (Universiteit voor Humanistiek, 2008): 7)

Het door de UvH tot uitgangspunt genomen 'inclusief humanisme' in de tweede hierboven besproken zin houdt in dat erkend wordt dat de dialogische houding, de individuele autonomie en verantwoordelijkheid en de zojuist geciteerde waarden niet alleen bij leden van expliciet humanistische organisaties voorkomen, maar ook bij veel christenen, joden, moslims, boeddhisten enzovoorts. De omschrijving van humanisme in het strategisch plan is niet geformuleerd als een criterium om humanisten van niet-humanisten te onderscheiden.

Als ik me afvraag of er een dergelijk criterium te verwoorden valt, dan kom ik op twee humanistische uitgangspunten met een grote doorwerking. Ten eerste: *iedere levensbeschouwelijke positie, ook een godsdienstige, is en blijft contextgebonden mensenwerk.* Dit beginsel heeft te maken met erkenning van twijfel en feilbaarheid (Derkx, 2006): 271-272 (Spigt, 1981): 15-18), met een kritische houding, met de openheid van de humanistische levensbeschouwing en met verdraagzaamheid en waardering voor diversiteit. De theoloog Harry Kuitert heeft geschreven dat alle spreken over 'boven' van 'beneden' komt, ook de uitspraak dat iets van 'boven' komt. (Kuitert, 1989): 28, 112) Dat is een uiting van dit beginsel. Dat geldt ook voor het inzicht dat levensbeschouwelijke tradities niet positivistisch waargenomen maar hermeneutisch begrepen dienen te worden. En dit beginsel komt ook tot uiting in het inzicht dat wetenschap, hoe hoog ook geschat door humanisten, meestal niet de antwoorden kan leveren op existentiële vragen, laat staan onfeilbare antwoorden. (Popper, 1989)

Ten tweede: *alle mensen horen elkaar als gelijken te zien en te behandelen.* Dit beginsel heeft te maken met de gedachte dat niemand in een betere

positie is dan jijzelf om te bepalen hoe jij leven moet en dat die vrijheid en verlegenheid voor iedereen geldt. Tussen vrijheid en gelijkheid bestaat soms een zekere spanning, maar op het meest fundamentele niveau biedt het gelijkheidsbeginsel juist de basis voor individuele vrijheid, zelfbeschikking en zelfverantwoordelijkheid. (vgl. Dohmen, 2008): 13, 129) We zijn lotgenoten, we zijn met elkaar verbonden en niemand staat zo boven medemensen dat hij of zij het recht heeft iemand anders de regie over zijn of haar leven af te pakken. Dit gelijkheidsbeginsel heeft ook te maken met de bereidheid tot dialoog, met rechtvaardigheid, gerechtigheid en solidariteit, met verdraagzaamheid, met de keuze voor democratie, met de scheiding van levensbeschouwelijke organisatie en staat, met waardering voor diversiteit, met eerbied voor de menselijke waardigheid en met de mensenrechten die voor iedereen gelden. Humanisme is principieel in strijd met alle vormen van discriminatie, met onderscheid maken tussen mensen op irrelevante en/of onaanvaardbare gronden. Humanisme kan niet samengaan met racisme, vreemdelingenhaat, seksisme, leeftijdsdiscriminatie en discriminatie op grond van seksuele geaardheid.

Ik kom bij mijn slotopmerkingen. Ik heb maar twee onderscheidende beginselen genoemd, maar ik denk dat deze twee alleen al alle variaties binnen het humanisme in de huidige historische context zeer waardevol maken. Ik denk dat de drie door mij besproken vormen van 'inclusief humanisme' goed samengaan met deze twee beginselen. En ik denk dat het heel jammer zou zijn als dit humanisme het voorrecht zou zijn en blijven van een kleine exclusieve groep.

* Prof. dr. Peter Derkx is hoogleraar 'Humanisme en levensbeschouwing' aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht.

Literatuur:

- Abû Zayd, Nasr. 'De Koran doordenken: naar een humanistische hermeneutiek.' In: *Humanisme en religie: contro-*

verses, bruggen, perspectieven. Red.: Joachim Duyndam, Marcel Poorthuis & Theo de Wit, 247-263. Delft: Eburon, 2005.

- Braeckman, Johan, Peter Derkx, Harry Kunneman & Rik Pinxten. Ten geleide (bij het themanummer 'Humanisme in de lage landen'). *Tijdschrift voor Humanistiek - Journal for Humanistics* 8, nr. 31 (oktober 2007) (2007): 2-7.
- Derkx, Peter. *De kern van het vrijdenken: een reflectie na honderdvijftig jaar vrijdenkersorganisatie.* In: *God noch autoriteit: geschiedenis van de vrijdenkersbeweging in Nederland*. Red.: B. Gasenbeek, J. C. H. Blom & J. W. M. Nabuurs, 263-273. Boom, 2006.
- Derkx, Peter. *De multiculturele samenleving: een humanistisch ideaal*. Amsterdam: SWP, Humanistics University Press, 2004.
- Derkx, Peter. *Een humanistische interpretatie van de koran?* In: *Humanisme en religie: controverses, bruggen, perspectieven*. Red.: Joachim Duyndam, Marcel Poorthuis & Theo de Wit, 265-278. Delft: Eburon, 2005.
- Derkx, Peter. *Het woord 'humanisme': opkomst en betekenis.* In: *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960*. Red.: Peter Derkx, Ulla Jansz, Corrie Molenberg & Carla van Baalen, 10-33. Hilversum: Verloren, 1998.
- Derkx, Peter & Jan Hein Mooren. *Van exclusief naar inclusief humanisme: een andere toekomst voor het Humanistisch Verbond*. *Rekenschap* 43, nr. 1 (maart) (1996): 61-71.
- Dohmen, Joep. *Het leven als kunstwerk: Maand van de filosofie*, 2008.
- Kronjee, Gerrit & Martijn Lampert. *Leefstijlen in zingeving.* In: *Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie*. Red.: W. B. H. J. van de Donk, A. P. Jonkers, G. J. Kronjee & R. J. J. M. Plum, 171-208. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Kuitert, H. M. *Zonder geloof vaart niemand wel: een plaatsbepaling van christendom en kerk*. Zevende, aangevulde druk. Baarn: Ten Have, 1989.
- Pinxten, Rik. *De strepen van de zebra: voor een strijdend vrijzinnig humanisme*. Antwerpen: Houtekiet, 2007a.
- Pinxten, Rik. *Naar een heroriëntatie van vrijzinnig humanisme.* in: *Tijdschrift voor Humanistiek - Journal for Humanistics* 8, nr. 31 (oktober 2007) (2007b): 9-14.
- Popper, Karl R. *On the Status of Science and of Metaphysics.* In: *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge, 184-200*. London and New York: Routledge, 1989.
- Spigt, P. *Drie kanten van humanisme.* In: *In staat van besef: opstellen van een humanist*, 11-23. Utrecht: Humanistisch Verbond, 1981.
- Universiteit voor Humanistiek. *Strategisch Plan 2008-2011*" 17. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek, 2008.
- Zunderdorp, Rein. *De actualiteit van het moderne humanisme en het vermijden van de post-humanistische valkuil.* *Tijdschrift voor Humanistiek - Journal for Humanistics* 8, nr. 31 (oktober 2007) (2007): 27-35.

Vereniging van Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen

Tijdschrift Geestelijke Verzorging

jaargang 11
december 2008
nummer 50

Geestelijke verzorging in de
Verenigde Staten
Prof. dr. Hetty Zock

Ervaringen van een geestelijk
verzorger met mindfulness
Dr. Christa Anbeek

Inclusief Humanisme
Prof. dr. Peter Derkx

Vrouwelijk moslim geestelijk
verzorger: een meerwaarde?
Mw. Mualla Kaya